

Στην καρδιά των κοινωνικών κινημάτων: Μια κριτική ανάγνωση της σύγχρονης θεωρίας

Νίκος Γ. Σερντεδάκης*

Περίληψη

Βασικός στόχος αυτής της εργασίας είναι η ανασυγκρότηση των επιχειρημάτων που αρθρώνονται στο πλαίσιο της «θεωρίας κινητοποίησης πόρων» (*resource mobilization theory*), μιας θεωρίας που αναφέρεται στο πεδίο της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινημάτων. Υποστηρίζεται ότι η απομάκρυνση από την προβληματική του πεδίου της «συλλογικής συμπεριφοράς» και η εξειδίκευση της θεωρίας στα «νέα κοινωνικά κινήματα» μειώνει σημαντικά το εύρος της θεωρητικής και της εμπειρικής διερεύνησης. Η κρίση των νέων κοινωνικών κινημάτων και η ανάδυση των εθνικιστικών και θρησκευτικών κινημάτων σε πλανητικό επίπεδο θέτει επιτακτικά την ανάγκη νέων συνθέσεων, οι οποίες θα επιχειρούν να ξεπεράσουν τον υφιστάμενο καταμερισμό εργασίας στο συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο, αναδεικνύοντας την ενότητα της συλλογικής συμπεριφοράς και της δράσης στο εσωτερικό των κοινωνικών κινημάτων.

Εισαγωγή

Το θέμα που διαπραγματεύομαι εστιάζει στην επικράτηση του «παραδείγματος» της «θεωρίας κινητοποίησης πόρων» (*resource mobilization theory*) στο εσωτερικό του αμερικανικού ακαδημαϊκού πεδίου για την έρευνα, την κατανόηση και την ερμηνεία της συλ-

* Διδάκτορας Κοινωνιολογίας.

λογικής συμπεριφοράς και της συλλογικής δράσης. Οι εξελίξεις της δεκαετίας του '60, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α., αναφορικά με την ανάπτυξη και διάχυση των κοινωνικών κινήματων, σημάδεψαν όχι μόνο την ίδια την αμερικάνικη κοινωνία και την παγκόσμια κοινή γνώμη, αλλά όπως είναι φυσικό και την κατεύθυνση των ερευνών και των μελετών που είχαν ως αντικείμενο τη συλλογική συμπεριφορά και τα κοινωνικά κινήματα. Η εμφάνιση του θεωρητικού ρεύματος της «κινητοποίησης πόρων»¹ μπορεί να ειπωθεί ως αποτέλεσμα του επανορισμού των κινηματικών συγκροτήσεων και συμπεριφορών στο εσωτερικό του πεδίου της κοινωνιολογίας της συλλογικής συμπεριφοράς (collective behavior) και της ανάπτυξης μιας ιδιαίτερης περιοχής κοινωνιολογικής έρευνας. Τα κοινωνικά κινήματα εξετάζονται πλέον στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνιολογίας και οι δεσμοί με την κοινωνική ψυχολογία αδυνατίζουν αισθητά².

Η πιο αξιοσημείωτη μεταστροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος εντοπίζεται στην αποκλειστική ενασχόληση των θεωρητικών αυτής της προσέγγισης με τα κοινωνικά κινήματα. Ο ρητός αποχωρισμός των κινηματικών φαινομένων (movements phenomena) και πρακτικών από άλλες εκδηλώσεις συλλογικής συμπεριφοράς (όπως ο πανικός, το βίαιο ξέσπασμα κ.ά.) δεν συνιστά απλώς ένα ακόμη στάδιο του καταμερισμού της εργασίας στο πεδίο της κοινωνιολογίας, αλλά υποδηλώνει ευθέως ένα νέο προσανατολισμό της έρευνας, όπως και έναν επανορισμό της έννοιας του κοινωνικού κινήματος και των πρακτικών που το συγκροτούν. Σε αντιδιαστολή προς τις προγενέστερες θεωρίες περί συλλογικής συμπεριφοράς, η συμπεριφορά που εκδηλώνεται από άτομα και ομάδες στο πλαίσιο ενός κοινωνικού κινήματος παύει να εξετάζεται ως μη θεσμοποιημένη και ανορθολογική συμπεριφορά. Για τους θεωρητικούς της «κινητοποίησης πόρων», τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν προέκταση της θεσμοποιημένης πολιτικής δράσης, γι αυτό άλλωστε και η προσοχή τους επικεντρώνεται στα κινήματα που διεκδικούν θεσμικές αλλαγές.

Σύμφωνα με τον ορισμό που δίδεται «ένα κοινωνικό κίνημα συγκροτείται από το σύνολο των απόψεων και των πεποιθήσεων σ' έναν πληθυσμό, που εκφράζει την προτίμησή του για την αλλαγή μερικών στοιχείων της κοινωνικής δομής ή και της κατανομής των ανταμοιβών μιας κοινωνίας. Ένα αντικίνημα συγκροτείται από το σύνολο των απόψεων και των πεποιθήσεων σ' έναν πληθυσμό που αντιτίθεται σ' ένα κοινωνικό κίνημα»³. Στο ίδιο πνεύμα ένα κοινωνικό κίνημα ὀρίζεται ως «η οργάνωση προηγούμενα ανοργά-

νωτων ομάδων ενάντια στις θεσμοποιημένες ελίτ»⁴ ή ως «αντιπροσώπευση των συμφερόντων ομάδων αποκλεισμένων από τις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων»⁵.

Βασικό μέλημα των προγενέστερων θεωριών για τη συλλογική συμπεριφορά⁶ ήταν η κατανόηση μιας τάξεως κοινωνικών γεγονότων και συμπεριφορών, οι οποίες διακρίνονται από τη συμβατική και θεσμοποιημένη συμπεριφορά και δράση. Ιδιαίτερο βάρος αποδίδονταν στην επαρκή και κατά το δυνατόν επιστημονικά τεκμηριωμένη ερμηνεία της ατομικής συμμετοχής σε γεγονότα συλλογικής συμπεριφοράς από τον πανικό έως τα επαναστατικά κινήματα. Το κοινό συμπέρασμα ήταν ότι η συλλογική συμπεριφορά παρακινείται από την εμφανιζόμενη δυσαρέσκεια είτε εξαιτίας μιας δομικής πίεσης σε συστατικά της κοινωνικής δράσης είτε εξαιτίας γρήγορων κοινωνικών αλλαγών⁷.

Η βασική ένσταση των θεωρητικών της «κινητοποίησης πόρων» εστιάζεται ακριβώς στην έννοια της δυσαρέσκειας. Η δυσαρέσκεια, για το νέο ρεύμα ανάλυσης, συνιστά ένα σταθερό χαρακτηριστικό των κοινωνιών και δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η κύρια αιτία για την εμφάνιση της συλλογικής συμπεριφοράς. Αν η δυσαρέσκεια γίνει αποδεκτή ως η κύρια συνιστώσα της κινηματικής συμπεριφοράς, δεν είναι δυνατόν να αιτιολογηθεί πειστικά γιατί σε κάποια χρονική στιγμή παρατηρείται ιδιαίτερη αύξηση και δραστηριότητα κοινωνικών κινημάτων και σε κάποια άλλη όχι, ούτε επαρκεί ως αναλυτικό εργαλείο για να κατανοηθεί η ακμή και η παρακμή των κοινωνικών κινημάτων. Όπως συμπερασματικά παρατηρούν οι θεμελιωτές του ρεύματος της «κινητοποίησης πόρων»: «σε κάθε κοινωνία υφίσταται πάντοτε αρκετή δυσαρέσκεια ικανή να τροφοδοτήσει την λαϊκή υποστήριξη σ' ένα κίνημα εφόσον το κίνημα αυτό είναι αποτελεσματικά οργανωμένο και διαθέτει την εξουσία και τους πόρους κάποιας κατεστημένης ομάδας, της ελίτ (...) Η δυσαρέσκεια και η δυσφορία μπορούν να οριστούν, να δημιουργηθούν, να χειραγωγηθούν από οργανωμένες ομάδες»⁸. Σε μια παραλλαγή της παραπάνω θέσης ο Jenkins παρατηρεί ότι «η δυσαρέσκεια είναι σχετικά σταθερή, απορρέουσα από δομικές συγκρούσεις συμφερόντων στο εσωτερικό των κοινωνικών θεσμών. Τα κινήματα σχηματίζονται εξαιτίας των μεγάλου βεληνεκούς αλλαγών στους πόρους, την οργάνωση και τις ευκαιρίες για συλλογική δράση των ομάδων»⁹.

Στη θέση της «δυσαρέσκειας» και της «δυσφορίας», οι θεωρητικοί του νέου ρεύματος θέτουν την έννοια της «κινητοποίησης των πόρων». Το καθοριστικό σημείο για την παραγωγή ενός κοι-

ωνικού κινήματος και τη συλλογική δράση μετατίθεται από την ψυχολογική κατάσταση των συμμετεχόντων στις εκδηλώσεις της συλλογικής συμπεριφοράς, στην οργάνωση και την κινητοποίηση των μέσων-πόρων για την επίτευξη των καθορισμένων στόχων. Η κινητοποίηση των πόρων μιας οργανωμένης ομάδας σχετίζεται τόσο με την εσωτερική οργάνωση της ομάδας όσο και με τα μέσα που διαθέτουν άλλες ομάδες ή με το περιβάλλον στο οποίο διαδραματίζεται η δράση. Η δράση ατόμων, οργανώσεων και ομάδων, οι οποίες βρίσκονται έξω από την εμβέλεια της κινητοποιούμενης συλλογικότητας συνιστά ένα από τα βασικά στοιχεία για την ανάλυση της έκβασης ενός κοινωνικού κινήματος. Μ' αυτήν την έννοια, η συλλογική συμπεριφορά παύει να είναι ένα αυτοαναφορικό σύστημα δυσαρεστημένων ή διεκδικούντων. Η διεύρυνση της οπτικής προς την κατεύθυνση των καταστασιακών διευκολύνσεων ή των εμποδίων που υφίστανται ως πλαίσιο της δράσης ενός κινήματος αποδυναμώνει την ψυχολογίζουσα προοπτική της παραδοσιακής θεωρίας, μέλημα της οποίας ήταν η κατανόηση των ψυχικών διαδικασιών που καθιστούν ένα άτομο δυνάμει συμμετέχον στη συλλογική δράση, εισάγοντας τη διάσταση των διαδικασιών διαμέσου των οποίων άτομα, οργανώσεις και ομάδες έξω από την κινητοποιούμενη συλλογικότητα εμπλέκονται στη δράση και σε μεγάλο βαθμό κρίνουν την έκβασή της.

Στο πλαίσιο αυτής της νέας προβληματικής, η θεωρία της «κινητοποίησης πόρων», εξετάζει επίσης το βαθμό ανοίγματος ή κλεισίματος του πολιτικού συστήματος (τη δομή των πολιτικών ευκαιριών) για να εξηγήσει με τον τρόπο αυτόν τις δυνατότητες ικανοποίησης ή μη των αιτημάτων, καθώς και την αποδοχή ή διαζευκτικά την απόρριψη, την αναγνώριση ή όχι των φορέων της συλλογικής δράσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η «κινητοποίηση των πόρων» μπορεί να κατανοηθεί ως η διαδικασία μέσω της οποίας μια ομάδα εξασφαλίζει το συλλογικό έλεγχο των διαθέσιμων μέσων που είναι αναγκαία για την εκδίπλωση της δράσης. Έτσι, τα κρίσιμα σημεία της έρευνας εστιάζουν στους πόρους που ελέγχει η ομάδα πριν εκδηλωθεί η κινητοποίηση, στον τρόπο με τον οποίο η ομάδα τους χειρίζεται κατά τη διαδικασία της κινητοποίησης και στη διάθεση των πόρων που κατέχουν οι εκτός ομάδας δρώντες φορείς και υποκείμενα¹⁰.

Οι βασικές αρχές που θεμελιώνουν το παράδειγμα της θεωρίας «κινητοποίησης πόρων» μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

1. Οι δραστηριότητες των κοινωνικών κινημάτων δεν εκδηλώνονται ως αποτέλεσμα της δράσης αυθόρμητων και ανοργάνωτων

υποκειμένων που δρουν ανορθολογικά υπό συνθήκες «δομικής πίεσης» ή «σχετικής αποστέρησης».

2. Η συλλογική δράση με τη μορφή της κινητοποίησης των κοινωνικών κινημάτων παράγεται στη βάση σχηματισμού ορθολογικών επιδιώξεων και συμφερόντων από ορθολογικά δρώντα συλλογικά υποκείμενα ή και κοινωνικές ομάδες.

3. Δεν υφίστανται διαφορές ως προς την ορθολογικότητα ανάμεσα σε θεσμικές και εξωθεσμικές κοινωνικές δράσεις¹¹.

Σημείο εκκίνησης της θεωρίας «κινητοποίησης πόρων» είναι η θέση του M. Olson σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη ενός συμφέροντος δεν οδηγεί αυτόματα στην οργανωμένη δράση για την υπεράσπιση του συμφέροντος. Για την εμφάνιση, λοιπόν της συλλογικής δράσης προϋποτίθεται η δημιουργία επιλεκτικών κινητρών, μηχανισμών ή δομών περιορισμού του κόστους που συνεπάγεται η εμπλοκή στη δράση και συγκεκριμένων ωφελημάτων καριέρας. Σ' αυτόν τον ορίζοντα ως στοιχειώδης κατηγορία ανάλυσης τίθεται η τυπική οργάνωση ενός κοινωνικού κινήματος δίχως, βέβαια, να αγνοείται ότι η «κινητοποίηση πόρων» και οι απόπειρες για κοινωνική αλλαγή είναι δυνατόν να ενεργοποιηθούν και διαμέσου κοινωνικών, ταξικών και θρησκευτικών θεσμών¹².

Η οργανωσιακή διάσταση των κοινωνικών κινημάτων

Στη συνέχεια θα επικεντρώσω την προσοχή μου στο μοντέλο ανάλυσης που προτείνουν οι θεμελιωτές του ρεύματος της «κινητοποίησης πόρων» (McCarthy και Zald), τόσο για λόγους οικονομίας του κειμένου όσο και λόγω της κεντρικής θέσης του μοντέλου αυτού στο ευρύτερο ρεύμα της θεωρίας. Εδώ θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι δεν υφίσταται κανενός είδους συμφωνία ανάμεσα στους θεωρητικούς του ρεύματος της «κινητοποίησης πόρων» ακόμη και γύρω από τα βασικότερα αναλυτικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται για τη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων¹³. Μια έκθεση των διαφορετικών απόψεων που συνυπάρχουν σ' αυτό το θεωρητικό ρεύμα θα απαιτούσε την συγγραφή μιας ιδιαίτερης μελέτης, γεγονός που βρίσκεται έξω από τους στόχους του παρόντος κειμένου¹⁴. Θεωρώ ότι το μοντέλο που προτείνουν οι Mc Carthy και Zald χαρακτηρίζεται από εκπληκτική σαφήνεια στο βαθμό που τα θεωρητικά προαπαιτούμενα τίθενται με τέτοιο τρό-

πο ώστε να συμπληρώνονται, να επαληθεύονται ή να διαψεύδονται από την εμπειρική τους διερεύνηση. Κατά την άποψή μου, η θεωρητική τους πρόταση συνιστά το κέντρο γύρω από το οποίο αναπτύσσονται οι εναλλακτικές θεωρήσεις και έρευνες όπου οι αρχικές υποθέσεις είτε επιβεβαιώνονται είτε επαναπροσδιορίζονται.

Όπως είδαμε στον ορισμό που δίνουν οι McCarthy και Zald για το κοινωνικό κίνημα, αποφεύγεται επιμελώς η χρήση του όρου «οργάνωση». Ένα κοινωνικό κίνημα συγκροτείται από το «σύνολο των γνώμων και των πεποιθήσεων σ' έναν πληθυσμό». Η οργάνωση ή καλύτερα οι οργανώσεις ενός κοινωνικού κινήματος συνιστούν μια διακριτή από το κοινωνικό κίνημα μονάδα ανάλυσης και σίγουρα δεν πρέπει να ταυτίζονται. Η ταύτιση ενός κοινωνικού κινήματος με μια από τις οργανώσεις του, συχνά την κυρίαρχη οργάνωση, μπορεί να οδηγήσει τον ερευνητή σε παραπλανητικά συμπεράσματα, στο βαθμό που η οργάνωση με τον τρόπο αυτό θα υποκαταστήσει και θα συρρικνώσει την πολυπλοκότητα που ενυπάρχει στο ευρύτερο κίνημα. Στην ουσία, ένα κοινωνικό κίνημα είναι και θα πρέπει να εξετάζεται ως η διάχυση διαφορετικών αντιλήψεων και νοημάτων στο εσωτερικό ενός πληθυσμού όπου η κινηματική δυναμική εκδηλώνεται πολύμορφα και πολυποίκιλα.

Όπως υποστηρίζουν οι McCarthy και Zald «μια οργάνωση ενός κοινωνικού κινήματος (*a social movement organization* - SMO) είναι η σύνθετη ή τυπική οργάνωση που ταυτίζει τους στόχους της με τις προτιμήσεις (*preferences*) ενός κοινωνικού κινήματος ή ενός αντι-κινήματος και επιδιώκει την εκπλήρωση αυτών των στόχων»¹⁵. Το σύνολο των οργανώσεων ενός κοινωνικού κινήματος που σκοπεύουν στην εκπλήρωση των στόχων του ονομάζονται από τους συγγραφείς «βιομηχανία ενός κοινωνικού κινήματος» (*a social movement industry* - SMI)¹⁶.

Τα οφέλη από τη διάκριση ανάμεσα σε κοινωνικό κίνημα, οργάνωση ενός κοινωνικού κινήματος και βιομηχανία (οργανώσεις) ενός κοινωνικού κινήματος είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Η μη ταύτιση ενός κοινωνικού κινήματος με τις οργανώσεις που διατείνονται ότι το εκπροσωπούν, δείχνει ότι το δυναμικό των κοινωνικών κινήματων ποτέ δεν κινητοποιείται στην ολότητά του. Επίσης, υποδεικνύει ότι η ακμή και η παρακμή των οργανώσεων που εκπροσωπούν ένα κοινωνικό κίνημα, δεν πρέπει να ταυτίζεται με την εμφάνιση ή με την εξαφάνιση ενός κοινωνικού κινήματος. Η ανάδυση των σύγχρονων εθνικιστικών κινήματων πιστοποιούν απόλυτα τις παραπάνω υποθέσεις. Το ίδιο ισχύει και με το κομμουνιστικό

κίνημα: η πτώση, λ.χ., του Κ.Κ.Σ.Ε δε σηματοδοτεί κατ' ανάγκην και την εξαφάνιση του κομμουνιστικού κινήματος. Σ' ένα άλλο επίπεδο, το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα δεν πρέπει να ταυτίζεται με τον πάλαι ποτέ ισχυρότερο φορέα εκπροσώπησής του, την Ομοσπονδία Οικολογικών και Εναλλακτικών Οργανώσεων. Μια τέτοια ταύτιση θα οδηγούσε στο αφελές συμπέρασμα ότι το οικολογικό κίνημα στη χώρα μας δεν αντιπροσωπεύει περισσότερο από το 2% του εκλογικού σώματος. Κάθε κοινωνικό κίνημα συγκροτείται από τις πεπειθήμενες και τις προτιμήσεις για κοινωνική αλλαγή, τις οποίες εγκολπώνεται ένα μέρος του πληθυσμού ή κάποιες κοινωνικές ομάδες.

Στη βάση της διάκρισης ανάμεσα σε κοινωνικό κίνημα και οργανώσεων ενός κινήματος, οι McCarthy και Zald προχωρούν σε ευρύτερες εξειδικεύσεις των αναλυτικών εργαλείων που απαιτούνται για την αποκρυπτογράφηση των κινηματικών συμπεριφορών και δράσεων. Ονομάζουν «οπαδούς» (adherents) τα άτομα ή τις οργανώσεις που αναγνωρίζονται στους στόχους που θέτει ένα κίνημα, επίσης ονομάζουν «συστατικά μέλη» (constituents) όλους όσους θέτουν στη διάθεση μιας οργάνωσης του κοινωνικού κινήματος πόρους και διευκολύνσεις¹⁷. Σύμφωνα με αυτήν την κατάταξη, η κινητοποίηση των πόρων, σ' ένα πρώτο επίπεδο, αποσκοπεί στη μεταστροφή των απλών οπαδών σε συστατικά μέλη και στην διατήρηση της δραστηριότητας αυτών των μελών. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, ως στόχος μπορεί να τεθεί η μεταστροφή εκείνων που δεν είναι οπαδοί σε οπαδούς. Επίσης, οι μη οπαδοί μπορούν να καταταγούν ως «αντίπαλοι» του κοινωνικού κινήματος και των οργανώσεών του ή ως «παριστάμενο κοινό» (bystander public) που θα αποδίδουμε από εδώ και στο εξής με τον όρο «ουδέτερο κοινό»¹⁸. Όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς «συστατικά μέλη, οπαδοί, ουδέτερο και αντιτιθέμενο κοινό, είναι εκείνα τα άτομα και οι ομάδες που διαθέτουν μια πολύ περιορισμένη "κοινοπραξία" πόρων. Η πλέον περιορισμένη "κοινοπραξία" πόρων που τα άτομα διαθέτουν και ελέγχουν είναι ο χρόνος και η εργασία. Αντίθετα, οι ελίτ είναι εκείνες που ελέγχουν ευρύτερες "κοινοπραξίες" πόρων»¹⁹.

Η διάκριση που εισάγεται εδώ, ανάμεσα σε μάζες και ελίτ, δεν είναι φορτισμένη από τα αρνητικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στη μάζα από την παραδοσιακή κοινωνική ψυχολογία. Αποσκοπεί στην υπόδειξη των διαφορετικών μέσων που έχουν στη διάθεσή τους οι κατεστημένες ή κυρίαρχες ομάδες συμφερόντων, σε αντιδιαστολή με εκείνα που έχουν στη διάθεσή τους τα άτομα

που συγκροτούν ομάδες ή οργανώσεις εθελοντικής δράσης στο πλαίσιο ενός κοινωνικού κινήματος. Εμφανής είναι, άλλωστε, η ένταξη των συγγραφέων στο ευρύτερο ρεύμα της «πλουραλιστικής» σχολής πολιτικής σκέψης²⁰.

Μια επιπλέον διάκριση που εισάγουν οι McCarthy και Zald αφορά την κινητοποίηση των ομάδων και των ατόμων σε σχέση με τα οφέλη που αποκομίζουν. Έτσι, ως «δυνάμει ευεργετούμενοι» (potential beneficiaries) ορίζονται όλοι εκείνοι που ευεργετούνται άμεσα από την εκπλήρωση των στόχων μιας οργάνωσης κοινωνικού κινήματος, «συνειδητοί οπαδοί» (conscience adherents) τα άτομα και οι ομάδες που ενώ είναι κομμάτι ενός κοινωνικού κινήματος δεν αναμένουν να ευεργετηθούν άμεσα από την ικανοποίηση των αιτημάτων, και «συνειδητά συστατικά μέλη» (conscience constituents) οι άμεσοι υποστηρικτές μιας οργάνωσης του κοινωνικού κινήματος που επίσης δεν ευεργετούνται άμεσα από την εκπλήρωση των στόχων που η οργάνωση έχει θέσει.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα κοινωνικά κινήματα εξετάζονται στη βάση της θεσμοποιημένης πολιτικής συμπεριφοράς και δράσης, όχι ως αντι-θεσμική συνιστώσα του πολιτικού συστήματος, αλλά ως συνέχεια της θεσμικής πολιτικής διαμεσολάβησης των ιδιαίτερων συμφερόντων που ενυπάρχουν στη συγκρότηση του κοινωνικού συστήματος. Η «δυσαρέσκεια» εξετάζεται ως σταθερό συστατικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού και το βάρος πέφτει στην ανάλυση των μηχανισμών που αναδεικνύουν, χειραγωγούν και οργανώνουν τη δυσαρέσκεια. Οι «πόροι» που διατίθενται για την προώθηση ή την παρεμπόδιση της επίτευξης των στόχων που έχουν τεθεί από τις οργανώσεις των κοινωνικών κινήματων συγκροτούν την πρώτη ύλη για την ανάλυση των κινηματικών συμπεριφορών και δράσεων. Αυτό που ενδιαφέρει τους θεωρητικούς της «κινητοποίησης πόρων» είναι ο τρόπος, το «πώς» μετασχηματίζεται η «δυσαρέσκεια» ή οι «προτιμήσεις για κοινωνική αλλαγή» σε κινητοποίηση που αποβλέπει στην ικανοποίηση αιτημάτων μεταρρυθμιστικού χαρακτήρα. Η έρευνα για τους ειδικούς τρόπους συγκρότησης των κινηματικών οργάνωσης, που εντάσσεται στη λογική της «πλουραλιστικής» θεώρησης, θέτει ως στόχο την αναίρεση του «σιδηρού νόμου της ολιγαρχίας» του R.Michels, για να υποδείξει ότι «παρά το ότι συχνά διαπιστώνεται η αλληλουχία ανάμεσα σε θεσμοποίηση, γραφειοκρατικοποίηση και *συντηρητικοποίηση* δεν υφίσταται καμία απόδειξη ότι αυτός ο συσχετισμός είναι *υποχρεωτικός*»²¹.

Οι McCarthy και Zald υποδεικνύουν την ύπαρξη διαφορετικών

μοντέλων κινηματικής οργάνωσης, όπου η γραφειοκρατικοποίηση και η συντηρητικοποίηση δεν συνιστούν το σταθερό μοτίβο εξέλιξης. Οι διαθέσιμοι «πόροι» και διευκολύνσεις, ο τρόπος ένταξης των δρώντων υποκειμένων στις οργανώσεις του κοινωνικού κινήματος καθώς και η εξέταση των τρόπων λειτουργίας αυτών των οργανώσεων συγκροτούν τις μεταβλητές που πρέπει να αναλύονται για την εξαγωγή τεκμηριωμένων συμπερασμάτων γύρω από τα κοινωνικά κινήματα και τις οργανώσεις που τα εκπροσωπούν.

Όπως φαίνεται από τη σύντομη παράθεση των απόψεων που διατυπώνουν οι θεωρητικοί της «κινητοποίησης πόρων» το βάρος της ερμηνείας των κινηματικών συμπεριφορών και δράσεων πέφτει στην ανάλυση του πώς κινητοποιούνται τα υποκείμενα σε συλλογική δράση. Ιδιαίτερα εμφανής είναι άλλωστε και η επιρροή του M. Olson²², όπως και η αντιστροφή του περίφημου σχήματος του «λαθρεπιβάτη» (free rider). Η προσπάθεια του Olson να αποδείξει γιατί τα ορθολογικά δρώντα υποκείμενα δεν συμμετέχουν σε διαδικασίες συλλογικής δράσης μετασχηματίζεται στο παράδειγμα της «κινητοποίησης πόρων» σε προσπάθεια κατανόησής του, γιατί ορισμένες φορές τα ορθολογικώς δρώντα υποκείμενα όντως συμμετέχουν σε μορφές συλλογικής δράσης. Παρ' όλα αυτά, όπως ακριβώς επισημαίνουν και οι McCarthy και Zald, η θεωρία «κινητοποίησης πόρων» συνιστά μια μερική θεωρία (a partial theory) στο βαθμό που αγνοεί τους ευρύτερους δομικούς προσδιορισμούς των φαινομένων διαμαρτυρίας και των κοινωνικών κινήματων. Στο σημείο αυτό εγείρονται και οι περισσότερες αιτιάσεις για την επάρκεια του θεωρητικού μοντέλου ερμηνείας της συλλογικής συμπεριφοράς όπως αυτό αποκρυσταλλώνεται στη θεωρία «κινητοποίησης πόρων».

Σε μια σχετικά πρόσφατη κριτική επισκόπηση της θεωρίας «κινητοποίησης πόρων», ο H. Kitschelt συνοψίζει σε τέσσερα σημεία τις αιτιάσεις για την επάρκεια του θεωρητικού μοντέλου στην ανάλυση των κοινωνικών κινήματων: 1) η θεωρία ασχολείται μόνον περιθωριακά με τα διακυβεύματα των αγώνων που διεξάγουν τα κοινωνικά κινήματα, 2) εφαρμόζεται ένα σχετικά απλουστευμένο σχήμα ορθολογικής συμπεριφοράς, 3) υπερτονίζεται η σημασία των τυπικών οργανώσεων που δρουν στο πλαίσιο ενός κοινωνικού κινήματος και 4) η ανάλυση των πόρων και των θεσμικών πλαισίων όπου αρθρώνεται η δράση των κινήματων δε συμπληρώνεται από τη διερεύνηση των μακρο-δομικών χαρακτηριστικών των κοινωνικών σχηματισμών όπου αυτά εμφανίζονται²³. Η θεωρία «κινητοποίησης πόρων» αγνοεί σε μεγάλο βαθμό το ρόλο που διαδρα-

ματίζουν οι κοινές στα μέλη ενός κινήματος αντιλήψεις, μέσω των οποίων αντιλαμβάνονται και νοηματοδοτούν τόσο το περιβάλλον τους όσο και τον εαυτό τους. Το βάρος δίνεται στη στρατηγική των κινήματων ή καλύτερα στη στρατηγική των ηγετικών τους ομάδων, ενώ αγνοούνται οι διαδικασίες σχηματισμού της συλλογικότητας στην πρωτογενή τους διάσταση.

Υποθέσεις για τα κοινωνικά κινήματα

Για τους θεωρητικούς της «κινητοποίησης πόρων», η οργανωτική διάσταση της προσέγγισης δεν περιορίζεται αποκλειστικά στα επιμέρους κοινωνικά κινήματα: στο κέντρο της προβληματικής τους είναι τοποθετημένοι οι συνολικοί κοινωνικοί πόροι και η ροή τους στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης εισάγεται ο όρος «τομέας κοινωνικού κινήματος» (Social Movement Sector - SMS), ο οποίος περικλείει όλες τις βιομηχανίες κοινωνικών κινήματων (SMIs) μιας δεδομένης κοινωνίας δίχως να ενδιαφέρει ποιο κοινωνικό κίνημα είναι κυρίαρχο στο εσωτερικό του. Πρόκειται για ένα τομέα που ανταγωνίζεται άλλους κοινωνικούς τομείς για τους πόρους που έχουν στη διάθεσή τους τα κοινά της μάζας και των ελίτ στο πλαίσιο μιας κοινωνίας. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, ο τομέας κοινωνικών κινήματων βρίσκεται σε έντονο ανταγωνισμό με άλλους «τομείς» και «βιομηχανίες», όπως εκείνες των εθελοντικών οργανώσεων, της ψυχαγωγίας, της οργανωμένης θρησκείας και της πολιτικής. Προοπτικά, η κατανόηση των κοινωνικών κινήματων στο πλαίσιο ενός μοντέλου «οικονομικής δημοκρατίας» με κέντρο ένα ιδιόμορφο τύπο αγοράς, όπου συναντώνται παραγωγοί διαφόρων τομέων κοινωνικής δράσης και καταναλωτές, οι οποίοι κατέχουν πόρους για να διαθέσουν (χρόνο, χρήμα, εργασία, υποδομή κ.ά.), οδηγεί σε μια πρώτη υπόθεση εργασίας, σύμφωνα με την οποία όσο αυξάνεται ο όγκος των πόρων που έχουν στη διάθεσή τους τα κοινά της μάζας και των ελίτ σε μια κοινωνία, τόσο αυξάνει το σύνολο των διαθέσιμων πόρων στο εσωτερικό του «τομέα κοινωνικού κινήματος». Συνακόλουθα, όσο μεγαλύτερος είναι ο όγκος των διαθέσιμων πόρων στο εσωτερικό του «τομέα», τόσο αυξάνουν οι πιθανότητες να εμφανιστούν νέες βιομηχανίες και οργανώσεις κοινωνικών κινήματων, οι οποίες θα ανταγωνιστούν για τους διαθέσιμους στον «τομέα» πόρους.

Σύμφωνα με τους Zald και McCarthy, η εμφάνιση νέων βιομηχανιών και οργανώσεων κοινωνικών κινημάτων, που προσανατολίζονται σε δράσεις για κοινωνική αλλαγή, συναρτάται όχι τόσο με μια πιθανή αύξηση των πόρων που έχουν στη διάθεσή τους οι «δυνάμει ευεργετούμενοι», αλλά από την αύξηση των πόρων που έχουν στη διάθεσή τους τα «συνειδητά μέλη». Αυτές οι τρεις αρχικές υποθέσεις²⁴ για τα κοινωνικά κινήματα υποβάλλουν ήδη την ιδέα της επαγγελματοποίησης των κοινωνικών κινημάτων στο πλαίσιο της ολσονιανής προβληματικής, σύμφωνα με την οποία «ο αλτρουισμός αποτελεί εξαίρεση, ενώ ο κανόνας είναι η εξ ιδίου συμφέροντος υποκινούμενη συμπεριφορά (...)»²⁵. Η διάκριση ανάμεσα σε δυνάμει ευεργετούμενους και σε συνειδητά μέλη παραπέμπει σε μια καταστατική διαιρετική τομή στο εσωτερικό των κοινωνικών κινημάτων, η οποία, κατά την άποψή μου, αναπαράγει στο εσωτερικό τους την κοινωνική διαίρεση μάζας και ελίτ. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, ο σκληρός οργανωτικός πυρήνας ενός κοινωνικού κινήματος συγκροτείται από επαγγελματίες και διατάσσεται περίπου με την ιεραρχική μορφή μιας πυραμίδας. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της θεωρίας υποστηρίζεται ότι οργανωτικά ένα κίνημα συντίθεται από στελέχη (cadres), δηλαδή άτομα που συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων με πλήρη ή μερική απασχόληση· από αμειβόμενα επαγγελματικά στελέχη πλήρους απασχόλησης· από επαγγελματικό προσωπικό που δεν αναμειγνύεται σε κεντρικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων· από εργάτες (workers), δηλαδή από όλους εκείνους που αδιάλειπτα αφιερώνουν χρόνο για οργανωτικού τύπου εργασίες εκτελεστικού περιεχομένου· τέλος από συμβαλλόμενα μέλη (constituents), τα οποία παρέχουν χρόνο και χρήμα για τις συγκεκριμένες δράσεις της οργάνωσης του κινήματος²⁶.

Η πρώτη παρατήρηση που οφείλουμε να κάνουμε είναι ότι η παραπάνω τυπολογία των επιπέδων ιεραρχίας παραπέμπει περισσότερο σε μια αποσαφηνισμένη οργανωτική δομή, μεταγενέστερη του γενετικού σταδίου μιας οργάνωσης κοινωνικού κινήματος. Στο γενετικό της στάδιο, μια οργάνωση δομείται από άλλου τύπου λογικές συνάρθρωσης των μελών της, οι οποίες ως κύριο χαρακτηριστικό τους έχουν τις σχέσεις πρόσωπο με πρόσωπο και τη δόμηση των σχέσεων εξουσίας σύμφωνα με το βεμπεριανό ιδεότυπο της χαρισματικότητας. Ακόμη και στη διαδρομή του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος, η δομική διαφοροποίηση μιας οργανωμένης στο εσωτερικό του συλλογικότητας, συνιστά ένα στάδιο προς τη διαδικασία γραφειοκρατικοποίησης και παραγωγής της εκπροσώ-

πησης μέσα από διαδικασίες μετάθεσης του βάρους της απόφασης από την πρωτογενή συλλογικότητα στο κομματικό ή και συνδικαλιστικό στελεχιακό δυναμικό που αυτονομείται από την «τάξη», εγκαθιστά, δηλαδή, τους όρους για τη μετάβαση από το κίνημα στο θεσμό. Η οργάνωση ενός νέου κοινωνικού κινήματος ακόμη και σε συνθήκες διεύρυνσης της ιδιοπεριπλοκότητάς της και οργανωτικής διαφοροποίησής της, τουλάχιστον στη δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία, τείνει να υιοθετεί περισσότερο ήπια σχήματα εσωτερικής διάρθρωσης, δημιουργώντας ένα αδιάβατο όριο, ικανό να κάνει ορατή τη διάκριση ανάμεσα στο κίνημα και το κόμμα. Όπως θα δούμε παρακάτω, η παραγωγή αυτής της μορφολογικής προσέγγισης για την ερμηνεία των κοινωνικών κινήματων από τους θεωρητικούς της «κινητοποίησης πόρων» δημιουργεί μια θέση παρατήρησης των υπό εξέταση φαινομένων που τείνει περισσότερο προς την κλασική ανάλυση των οργανώσεων εν γένει και λιγότερο προς την εκλέπτυνση της «ματιάς» προς τα κοινωνικά κινήματα.

Στο πλαίσιο των τριών αρχικών υποθέσεων που εκτέθηκαν ως εδώ, υποστηρίζεται ότι όσο περισσότερο μια οργάνωση εξαρτάται από απομονωμένα μεταξύ τους μέλη (constituents) τόσο περισσότερο θα είναι ασταθής η ροή των πόρων στην οργάνωση και τόσο περισσότερο οι πόροι αυτοί θα κατευθύνονται στη διαφήμιση. Επίσης, υποστηρίζεται ότι μια οργάνωση, που θα επιχειρούσε να συνδέσει τα συνειδητά με τα ευεργετούμενα μέλη, με τη δημιουργία ενδιάμεσων δομών ομόσπονδων τμημάτων, και επομένως με κίνητρα αλληλεγγύης, διακινδυνεύει υψηλά επίπεδα έντασης και σύγκρουσης. Τα συνειδητά συστατικά μέλη είναι δυνατόν να μετέχουν και σε οργανώσεις άλλων κινήματων και επομένως να βρεθούν μπροστά σε μια σύγκρουση υπηκοότητας. Η ανάδειξη της οργάνωσης ως βασικής μονάδας ανάλυσης ενός κοινωνικού κινήματος αποδεικνύεται στην περίπτωση αυτών των δύο υποθέσεων περιοριστική: μετατοπίζει τον αντικείμενο της έρευνας από τη συλλογική δράση στη μελέτη των οργανώσεων μειώνοντας έτσι, αυθαίρετα κατά την άποψη μας, την περιπλοκότητα του κινήματος, αλλά και των σχέσεων που αναπτύσσονται τόσο στο εσωτερικό επιμέρους οργανώσεων όσο και των οργανώσεων του ευρύτερου τομέα κοινωνικών κινήματων (SMS) μεταξύ τους²⁷. Οι οργανώσεις ενός κοινωνικού κινήματος και οι ηγετικές τους ομάδες αντιμετωπίζονται περίπου ως αυτοποιητικά συστήματα, με τη λουμανιανή έννοια εδώ, τα οποία στη φάση της κρυστάλλωσής τους τείνουν να μην επηρεάζονται από τις εξελίξεις στο περιβάλλον τους.

Το παραπάνω είναι εμφανές στη διατύπωση της έκτης υπόθεσης, σύμφωνα με την οποία οι παλαιότερες και καθιερωμένες οργανώσεις τείνουν, περισσότερο από ότι οι νεώτερες, να αντέχουν στον κύκλο ακμής και παρακμής της βιομηχανίας κοινωνικού κινήματος (SMI) στον οποίο αντιστοιχούν. Η εκλεκτική συγγένεια με τη θεωρία των συστημάτων επιβεβαιώνεται επιπλέον με την εισαγωγή της έννοιας της διαφοροποίησης, όσον αφορά στην πραγμάτευση της βιομηχανίας ενός κοινωνικού κινήματος. Για τους Zald και McCarthy όσο πιο ανταγωνιστική είναι μια βιομηχανία ενός κοινωνικού κινήματος τόσο πιθανότερο είναι ότι οι νέες οργανώσεις του κινήματος θα προσφέρουν περισσότερο εξειδικευμένους στόχους και στρατηγικές. Αυτή η πίεση για εξειδίκευση, ως υπόθεση, απορρέει περισσότερο από τη θεωρητική αφαίρεση των διεργασιών στο εσωτερικό ενός συστήματος και λιγότερο από την παρατήρηση της εμπειρικής πραγματικότητας, δηλαδή της περιπλοκότητας ενός κοινωνικού κινήματος. Το κίνημα καταλήγει να εννοείται ως ένας χώρος πανομοιότυπος της αγοράς, η κρίσιμη στιγμή της οποίας είναι η ροή των πόρων σε υφιστάμενες φέρμες που ανταγωνίζονται για την απόκτησή τους: «όσο ευρύτερη είναι η ροή εσόδων σε μια οργάνωση ενός κοινωνικού κινήματος (SMO), τόσο περισσότερες είναι οι πιθανότητες τα στελέχη και το προσωπικό να είναι επαγγελματίες και οι ομάδες αυτές να είναι ευρείες». Υπ' αυτήν την έννοια όσο ευρύτερη είναι η αγορά, δηλαδή όσο ευρύτερος είναι ο τομέας κοινωνικών κινημάτων (SMS) και η ειδικότερη βιομηχανία κοινωνικού κινήματος (SMI), τόσο αυξάνουν και οι πιθανότητες να αναπτυχθούν ειδικές θέσεις επαγγελματιών, οι οποίοι θα στελεχώσουν αντίστοιχες οργανώσεις κοινωνικών κινημάτων²⁸.

Οι παραπάνω υποθέσεις, που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της θεωρίας «κινήτοποίησης πόρων», επιχειρούν να αντιπαρατεθούν προς όλες εκείνες τις προσεγγίσεις, οι οποίες δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη διάσταση της ένταξης ομάδων και ατόμων σ' ένα κοινωνικό κίνημα και στο επίπεδο της συνείδησης που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της ανάληψης μιας δράσης αυτού του τύπου. Με τη ματιά στραμμένη στην πορεία των κοινωνικών κινημάτων στη Βόρεια Αμερική μετά την έκρηξη της δεκαετίας του '60 θέτουν δύο σημαντικά, για τη νομιμοποίηση του θεωρητικού τους εγχειρήματος, ερωτήματα: 1. Εξαρτώνται όντως οι οργανώσεις των κοινωνικών κινημάτων από τη ροή μελών σ' αυτές; και 2. Η ακμή και η παρακμή των οργανώσεων στο χρόνο αντανακλά ευθέως μεταβαλλόμενες συχνότητες κοινωνικο-πολιτικής συμμετοχής εντός του πληθυσμού²⁹;

Ο «αντίπαλος» εντοπίζεται σε όλες εκείνες τις προσεγγίσεις, οι οποίες προτάσσουν ως επιχείρημα τη διόγκωση των μεσαίων στρωμάτων εξάγοντας το συμπέρασμα ότι όσο αυξάνεται το μέγεθός τους, τόσο αυξάνεται και η διαθεσιμότητά τους για κοινωνικο-πολιτική συμμετοχή. Σύμφωνα με τις απόψεις αυτές, μέσα από τη διάχυση των εκπαιδευτικών μηχανισμών διαμορφώνονται οι όροι και οι προϋποθέσεις για την εμφάνιση υψηλών συχνοτήτων κοινωνικο-πολιτικής συμμετοχής, κύρια λόγω της συνεπαγόμενης αύξησης ελεύθερου χρόνου και οικονομικών πόρων που τα στρώματα αυτά έχουν στη διάθεσή τους³⁰.

Στα επιχειρήματα αυτού του τύπου οι θεωρητικοί της «κινητοποίησης πόρων» αντιτάσσουν ότι οι υποθέσεις γύρω από την αύξηση του ελεύθερου χρόνου δεν επιβεβαιώνονται από τα δεδομένα των ερευνών και υποστηρίζουν ότι αν και ο χρόνος εθελοντικής προσφοράς που προσφέρεται δεν έχει αυξηθεί σημαντικά, παρ' όλα αυτά περισσότεροι άνθρωποι είναι σε θέση να συμμετέχουν σε κοινωνικο-πολιτικές δράσεις και να συνεισφέρουν χρηματικά σ' αυτές. Υπογραμμίζουν ότι η διάχυση των εκπαιδευτικών μηχανισμών κυρίως συντελεί στην αύξηση της μάζας στην ανώτατη παιδεία δημιουργώντας μια ευρεία κοινοπραξία φοιτητών, ο διακριτικός χρόνος των οποίων μπορεί να επιμερισθεί σε δραστηριότητες κοινωνικών κινημάτων. Το ίδιο ισχύει και με την αύξηση του σχετικού όγκου του τριτογενούς και τεταρτογενούς τομέα, με αποτέλεσμα όλο και περισσότεροι επαγγελματίες να είναι σε θέση να σχεδιάζουν με τέτοιο τρόπο το χρόνο εργασίας τους, έτσι ώστε να διευκολύνεται η συμμετοχή τους στις δραστηριότητες ενός κοινωνικού κινήματος. Υπ' αυτήν την έννοια, η ιδέα ότι καταγράφεται μια αύξηση του διαθέσιμου χρόνου εκτός εργασίας συνολικά για τον πληθυσμό απορρίπτεται. Το ουσιώδες ως προς τη διαθεσιμότητα έναντι των κοινωνικών κινημάτων δεν έγκειται τόσο στην αμφισβητούμενη αύξηση του ελεύθερου χρόνου που έχουν στη διάθεσή τους τα διογκούμενα νέα μεσαία στρώματα, αλλά στη δυνατότητα αυτών των στρωμάτων να διαθέτουν ένα πλεόνασμα οικονομικών πόρων, το οποίο διεκδικείται από διάφορες αγορές, ανάμεσα στις οποίες και εκείνη των κοινωνικών κινημάτων. Παράλληλα, η αύξηση του ακαδημαϊκού πληθυσμού παρέχει μια σειρά από ευκαιρίες σε ευρείες ομάδες φοιτητών για διάθεση χρόνου σε δραστηριότητες κοινωνικών κινημάτων. Το ίδιο ισχύει και για τις ομάδες των επαγγελματιών του ιδιωτικού τομέα με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Πρόκειται για άτομα με υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο, τα οποία είναι σε θέση να σχεδιάζουν τις ε-

παγγελματικές και εξω-επαγγελματικές τους δραστηριότητες ελεύθερα, δίχως δεσμεύσεις και επομένως να διαθέτουν και χρόνο και χρήμα για τις δραστηριότητες ενός κοινωνικού κινήματος, έστω και ευκαιριακά.

Η ροή των πόρων, κυρίως των οικονομικών, προς τις οργανώσεις κοινωνικών κινημάτων από τα διευρυνόμενα μεσαία στρώματα συνιστά μια από τις συνιστώσες της προβληματικής για την εμφάνιση νέων μορφών οργάνωσης κινημάτων που τείνουν προς την επαγγελματικοποίηση. Ένας δεύτερος κρίσιμος παράγοντας εντοπίζεται στο ρόλο που διαδραματίζουν μια σειρά από ιδρύματα και Εκκλησίες, για τα οποία καταγράφεται μια αύξηση του ενεργητικού τους κατά 1.500% από το 1930 έως το 1960³¹. Η αύξηση των οικονομικών πόρων τέτοιου τύπου οργανισμών δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την υποστήριξη εθελοντικών οργανώσεων και οργανώσεων κοινωνικών κινημάτων με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τις κινητοποιήσεις για τα ίσα δικαιώματα των έγχρωμων κυρίως στον αμερικανικό νότο. Εξίσου σημαντικές ροές πόρων εντοπίζονται και από κυβερνητικές αρχές, άμεσα από προγράμματα χρηματοδότησης προσωπικού που λειτουργούσε στο πλαίσιο ενός κοινωνικού κινήματος και έμμεσα μέσα από χρηματοδοτήσεις προγραμμάτων στα οποία εμπλέκονταν στελέχη με ισχυρούς δεσμούς με κοινωνικά κινήματα, ο διακριτικός χρόνος των οποίων, καθώς και ο περιορισμένος έλεγχός τους οδηγούν πολλές φορές στη διοχέτευση και των δύο αυτών πόρων στους σκοπούς ενός κοινωνικού κινήματος³².

Η διακηρυγμένη μερικότητα της θεωρίας «κινήτοποίησης πόρων» βρίσκει, επομένως την αιτιολόγησή της όχι στην αποσπασματικότητα της θέασης, στην έμφαση στους διατιθέμενους για τη δράση πόρους, στην κοινοτυπία της παρατήρησης περί της υφιστάμενης δυσαρέσκειας σε κάθε κοινωνία και εποχή, αλλά αφενός στην απομόνωση της κοινωνιολογίας των κινημάτων από το ευρύτερο πεδίο της συλλογικής συμπεριφοράς και αφετέρου στην αναγκαιότητα της διάκρισης ανάμεσα σε παραδοσιακά και νέα κοινωνικά κινήματα. Η διάκριση, αυτή που τόσο έχει συζητηθεί και αμφισβητηθεί, δεν πηγάζει στην περίπτωση της θεωρίας «κινήτοποίησης πόρων» από την εισαγωγή κάποιας χρονολογικής τομής των συλλογικών δράσεων και των περιεχομένων των. Δεν αναφέρεται πολύ περισσότερο σε κάποιο τέλος παραδοσιακότερων μορφών δράσης υπό τη μορφή των κοινωνικών κινημάτων. Τεκμηριώνεται περισσότερο σε παρατηρήσεις γύρω από σημαντικές αλλαγές που καταγράφονται στον τύπο της ηγεσίας και τις

μορφές της ένταξης της βάσης στα κινήματα που εμφανίζονται ήδη από τη δεκαετία του '50, κινήματα που διεκδικούν, πέρα από τις λογικές του εργατικού κινήματος, τη διεύρυνση των δικαιωμάτων ή και την κατοχύρωση ιδιαίτερων ταυτοτήτων. Η σημαντικότερη, κατά τη γνώμη μου, συμβολή της θεωρίας «κινητοποίησης πόρων» είναι η κατάδειξη μιας τάσης προς την αλλαγή της ποιότητας της συμμετοχής σε εξωθεσμικές μορφές δράσης, της απομυθοποίησης μιας, στο εσωτερικό της ήδη απομυθοποιημένης, διάστασης της διαμαρτυρίας.

Συμπερασματικά.

Η απομάγευση των κοινωνικών κινήματων;

Από τα πρώτα μελήματα των θεωρητικών της «κινητοποίησης πόρων» είναι η κατάδειξη των αδυναμιών του λεγόμενου κλασικού μοντέλου (στη συστημικο-λειτουργιστική και μαρξίζουσα εκδοχή του) για την εμφάνιση ενός κοινωνικού κινήματος και των ιδιαίτερων ερμηνειών για τη βάση, την ηγεσία του και τη μεταξύ τους αλληλόδραση.

Όπως υποστηρίζουν, στο σκληρό πυρήνα των κλασικών θεωρητικών σχημάτων βρίσκεται η παραδοχή ότι ένα κοινωνικό κίνημα είναι η έκφραση της δυσαρέσκειας μιας τάξης, μιας ομάδας ή μιας κοινωνικής κατηγορίας ατόμων ή της πίεσης που απορρέει από το συστημικό τους περιβάλλον και βιώνεται ως απειλή για την ύπαρξή τους. Είτε στη μια είτε στην άλλη εκδοχή ως κρίσιμοι παράγοντες υποδεικνύονται: α) ο επικοινωνιακός δεσμός αρχικά ανάμεσα στα μέλη της κινητοποιούμενης συλλογικότητας και σε δεύτερο στάδιο ανάμεσα στα μέλη και την ηγεσία και β) το συστημικό ή κοινωνικό περιβάλλον που διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση της δυσαρέσκειας και επομένως τις πιθανότητες για συλλογική δράση.

Στο πλαίσιο τέτοιων προσεγγίσεων, η διάκριση ανάμεσα στο γενετικό στάδιο ενός κοινωνικού κινήματος και στο στάδιο της κρυστάλλωσης ή θεσμοποίησής του, υιοθετείται περισσότερο για να υποδειχτεί ότι κατά τη διάρκεια του πρώτου αναμένεται μια περίπου ενστικτώδης απάντηση στις συνθήκες παραγωγής μιας υφιστάμενης πίεσης που γεννά τη δυσαρέσκεια και για να τονιστεί, κατά τη διάρκεια της δεύτερης, ο ιδιαίτερος ρόλος που διαδραματίζει ο σχηματισμός της ηγεσίας και ο ιδιαίτερος ρόλος της

στην παραγωγή ιδεολογίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, όπως τουλάχιστον το αναγιγνώσκουν οι θεωρητικοί της «κινητοποίησης πόρων», υποστηρίζεται ότι οι πόροι του κινήματος προέρχονται κυρίως από τη βάση του και τα μέλη των οργανώσεων που αναγνωρίζονται σ' αυτό. Επίσης, ότι το μέγεθος των οργανώσεων και η ένταση του κινήματος συναρτάται με το μέγεθος της υφιστάμενης δυσαρέσκειας: «μόλις τα προβλήματα που συνθέτουν την αρχική βάση για δράση επιλυθούν, η βάση θα κορεστεί και το κίνημα θα εξαφανιστεί όπως εξαφανίστηκε η δυσαρέσκεια ή θα θεσμοποιηθεί». Επομένως, η ηγεσία του κινήματος, για τη χάραξη της πολιτικής της, θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τις διαθέσεις και τις προσδοκίες της βάσης.

Οι ενστάσεις των Zald και McCarthy στο παραπάνω μοντέλο ανάλυσης εξειδικεύονται σε τέσσερις θεματικές. Υποστηρίζουν ότι η βάση ενός κινήματος θα πρέπει να εξετάζεται στο πλαίσιο της διάκρισης ανάμεσα σε δυσαρεστημένους, δυνάμει ευεργετούμενους από τη θετική έκβαση των αγώνων και στα «μέλη» μιας οργάνωσης ενός κινήματος, καθώς η εμπειρική παρατήρηση δείχνει ότι πολλές φορές οι δυνάμει ευεργετούμενοι και οι δυσαρεστημένοι συνιστούν μια μόνο εκ των ομάδων που ένα κίνημα συσπειρώνει γύρω του. Υπό μια ευρύτερη οπτική υποστηρίζουν ότι βρισκόμαστε μπροστά σε «παρακμάζουσες λειτουργίες» της ίδιας της βάσης των μελών στα νέα κοινωνικά κινήματα, με σημαίνουσα την επισήμανση ότι καταγράφεται μια αύξουσα αυτονόμηση της ηγεσίας από τη βάση, κυρίως όσον αφορά στη ροή των πόρων στις οργανώσεις των κοινωνικών κινημάτων. Οι ηγεσίες στα νέα κοινωνικά κινήματα δεσμεύουν όλο τους το χρόνο στη δράση του κινήματος και τείνουν να λειτουργούν αυτονομημένες από τις δυσαρεστημένες ομάδες που ισχυρίζονται ότι εκπροσωπούν, καθώς στο μεγαλύτερό τους μέρος οι πόροι που διαθέτουν για τη δράση προέρχονται έξω από την ομάδα των δυσαρεστημένων ή και δυνάμει ευεργετούμενων ακροατηρίων του κινήματος. Η οργανωμένη βάση είναι πλέον μικρή και πολλές φορές ανύπαρκτη, δεν είναι λίγες οι οργανώσεις νέων κοινωνικών κινημάτων που διαθέτουν μέλη μόνο στα χαρτιά. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη «οι ηγεσίες των κινημάτων έχουν μετασηματιστεί σε επιχειρηματίες (SM entrepreneurs) κοινωνικού κινήματος». Οι οργανώσεις των νέων κινημάτων και οι ηγεσίες τους ενδιαφέρονται περισσότερο για τη χειραγώγηση των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας παρά για την αύξηση των μελών της οργάνωσής τους: η κύρια στόχευση έγκειται στη διάχυση μιας εικόνας, η οποία εδραιώνει την πεποίθηση

στον πληθυσμό και στις διευθύνουσες ελίτ ότι η οργάνωση μιλά εξ ονόματος του κινήματος ή ενός δυνάμει υφιστάμενου κοινού το οποίο είναι σε θέση να επηρεάζει και να κινητοποιεί. Το συμπέρασμα που εξάγουν οι θεωρητικοί της «κινήτοποίησης πόρων» από την παρατήρησή τους είναι προκλητικό για όλους εκείνους που κατά καιρούς έχουν επενδύσει στα νέα κοινωνικά κινήματα, ανακαλύπτοντας σ' αυτά νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής και νέα δυναμικά κοινωνικής αλλαγής: «movement origins will occur outside of the mass»³³.

Η θεωρία «κινήτοποίησης πόρων» πέρα από θεωρία για τα νέα κοινωνικά κινήματα επιχειρεί να καταστεί μια σύγχρονη θεωρία των νεοεμφανιζόμενων ελίτ, η ομολογημένη δε μερικότητά της υποκρύπτει έναν εξελικτισμό παρσονικού τύπου, καθώς εστιάζει μεν στο βορειοαμερικανικό παράδειγμα αναγγέλλει όμως ταυτόχρονα την αμερικανοποίηση της πολιτικής και στο επίπεδο των κοινωνικών κινήματων, εφόσον οι όροι του πολιτικού παιχνιδιού τείνουν προς την ομοιομορφοποίηση τουλάχιστον σ' αυτό που κατονομάζεται ως δυτικός κόσμος. Καταγράφεται αφενός το τέλος των μαζικών κινήματων, τουλάχιστον όπως τα γνωρίσαμε με τη μορφή του εργατικού κινήματος από τον προηγούμενο αιώνα και των κινήματων διαμαρτυρίας μέχρι τη δεκαετία του '70, αφετέρου υποδηλώνεται η καθολική ασημαντότητά τους μπροστά στο νεωτερικό φαινόμενο της εμφάνισης των οργανώσεων των νέων κοινωνικών κινήματων, οι οποίες χαρακτηρίζονται από σχέσεις μικρής κλίμακας στο εσωτερικό τους κι από τη δικτύωσή τους με ομοειδείς οργανώσεις, στο πλαίσιο κινήματων που λειτουργούν πλέον με τη μορφή σύγχρονων βιομηχανιών και αγορών.

Η κριτική, λοιπόν, που ασκείται στις θεωρίες της συλλογικής συμπεριφοράς και η απόρριψη της υπόθεσης για το δυναμικό της δυσaréσκειας ως προϋπόθεσης για την εμφάνιση ενός κοινωνικού κινήματος, δεν επιχειρεί τόσο να ξεπεράσει τις υποτιθέμενες πλευρές ενός ανορθολογισμού και να φωτίσει την ορθολογικότητα της συλλογικής συμπεριφοράς, αλλά επιδιώκει να διαχωρίσει τα φαινόμενα της συλλογικής συμπεριφοράς από εκείνα της οργανωμένης συλλογικής δράσης, να διαχωρίσει τα πεδία της έρευνας και τελικά να ισχυροποιήσει τον υποτιθέμενο αντίπαλό της. Η αναγγελθείσα στροφή προς την πολιτική επιστήμη, προς τις οργανωσιακές θεωρίες, μεθοδεύει την απομάκρυνση από την κοινωνιολογική προβληματική, αφήνοντας ελεύθερο το πεδίο σε κάθε είδους απολογητικές ερμηνείες της συλλογικής συμπεριφοράς και δράσης, δηλαδή σε ερμηνείες που επαναφέρουν την προβληματι-

κή της παρέκκλισης, της κοινωνικής παθολογίας και της ανορθολογικής συμπεριφοράς.

Η θεωρία «κινητοποίησης πόρων» εκδηλώνει επίσης τη μερικότητα της καθώς εστιάζει σε οργανωτικά φαινόμενα της «συγκυρίας», αγνοώντας τους όρους γένεσης του τομέα κοινωνικών κινημάτων (Social Movement Sector) και της βιομηχανίας κοινωνικών κινημάτων (Social Movement Industry), για να μιλήσουμε με τους ίδιους τους όρους της. Ακόμη κι όταν υποχρεώνεται να «μιλήσει» για τους φορείς της δράσης, τα κοινωνικά υποκείμενα που εμπλέκονται σ' αυτήν, περιορίζεται, όπως είδαμε και πιο πάνω, σε μια κάπως αόριστη «κοινωνιολογία των μεσαίων στρωμάτων» για να καταδείξει την εμπλοκή ορισμένων μερίδων τους, με όρους διάθεσης πόρων, κυρίως χρήματος και χρόνου. Απουσιάζει, δηλαδή, το πλαίσιο εντός του οποίου ενθετοποιείται η δράση, οι αντιλήψεις που τη νοσηματοδοτούν, οι δεσμοί που την παράγουν ενώ τα «αποτελέσματά» της κρίνονται μόνο στο επίπεδο της αναγνώρισης ή όχι της οργανωμένης ομάδας από τις κυρίαρχες ελίτ, από την επίτευξη ή όχι των στόχων που αυτή έχει θέσει. Τέλος, απουσιάζει μια συνολικότερη κοινωνιολογική κατασκευή των κοινωνικών διαιρέσεων στους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς και η μέθοδος οδηγεί σε εξειδικευμένες περιγραφές μικρής ερμηνευτικής και κατανοητικής εμβέλειας των σύγχρονων κινηματικών φαινομένων.

Αυτή η μερικότητα επιχειρείται να αντιμετωπιστεί με τη διεύρυνση της θεωρίας «κινητοποίησης πόρων», κύρια ως αποτέλεσμα της γόνιμης ανταλλαγής επιχειρημάτων και απόψεων ανάμεσα σε Ευρωπαίους θεωρητικούς των νέων κοινωνικών κινημάτων και Αμερικανούς της «κινητοποίησης πόρων» που χρονολογείται από το 1986³⁴. Όμως, μια τέτοια συνθετική απόπειρα συνιστά όντως ένα εγχείρημα που επανεξετάζει θεμελιώδη ερωτήματα γύρω από τη συλλογική συμπεριφορά και τα κοινωνικά κινήματα ή μήπως επιχειρείται μια κυριαρχική κίνηση εξουδετέρωσης των ενστάσεων που διατυπώνονται για την επάρκεια της μεθόδου με βασικό στόχο τη διατήρηση της δύναμης στο εσωτερικό του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα θα δοθεί από τους προσανατολισμούς της έρευνας που θα απορρεύσουν από τη θεωρητική αποκρυστάλλωση του νέου συνθετικού εγχειρήματος. Η κοινή αντιμετώπιση της συλλογικής συμπεριφοράς (στην αδόμητη διάστασή της) με εκείνη που εκδηλώνεται στο πλαίσιο των κοινωνικών κινημάτων, κατά τη γνώμη μου, θα κρίνει το εγχείρημα και στις προθέσεις του και στα αποτελέσματά του.

Σημειώσεις

1. Βασικότεροι εκπρόσωποι αυτού του θεωρητικού ρεύματος αναγνωρίζονται μεταξύ άλλων οι: Oberschall A., *Social Conflict and Social Movements*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1973, Tilly C., *From Mobilization to Revolution*, Addison-Wesley, MA, 1978, McCarthy J.D., Zald M.N., *The Trend of Social Movements*, Morristown, New Jersey, General Learning, 1973 και «Resource Mobilization and Social Movements. A Partial Theory», *American Journal of Sociology*, 82 (6), 1977, σελ. 1212-1241 και Gamson W., *The Strategy of Social Protest*, Homewood, IL, Dorsey, 1975.
2. Για τη μεταστροφή αυτή βλέπε Zald M.N. and McCarthy J.D., *Social Movements in an Organizational Society*, Transaction Publishers, New Brunswick and London, 1987, σελ. 11.
3. McCarthy J.D και Zald M.N., «Resource Mobilization and Social Movements. A Partial Theory», *American Journal of Sociology*, 82 (6), 1977, σελ. 1217-1218.
4. Gamson W., *The Strategy of Social Protest*, Homewood, IL, Dorsey, 1975, σελ. 16.
5. Βλ. Jenkins J.C., Perrow C., «Insurgency of the Powerless», *American Sociological Review*, 42, 1977, σελ. 249-268.
6. Κυριότεροι εκφραστές αυτών των προσεγγίσεων θεωρούνται ο N. Smelser (*Theory of Collective Behavior*) και οι R. Turner and L. Killian (*Collective Behavior*).
7. Για μια ολοκληρωμένη επισκόπηση του πεδίου ερευνών γύρω από την συλλογική συμπεριφορά έως το 1975 βλ. Marx G.T., και Wood J.L., «Strands of Theory and Research in Collective Behavior», *Annual Review of Sociology*, 1, 1975, σελ. 363-428.
8. McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1215.
9. Jenkins J.C., «Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements», *Annual Review of Sociology*, 9, 1983, σελ. 527-553.
10. Βλ. Jenkins J.C., *όπ. παρ.*, 1983, σελ. 532-533.
11. Για το ίδιο θέμα βλ. Hirsch E.L., «Sacrifice for the Cause: The Impact of Group Processes on Recruitment and Commitment in Protest Movements», *American Sociological Review*, 55, 1990, σελ. 244, Ferree M.M., «The Political Context of Rationality: Rational Choice Theory and Resource Mobilization», στο Morris A.D and Mueller C. (eds), *Frontiers in Social Movement Theory*, Yale University Press, New Haven and London, 1992, σελ. 29, Cohen J.L., «Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements», *Social Research*, 52 (4), 1985, σελ. 675.
12. Zald M.N., and McCarthy J.D., *Social Movements in an Organizational Society*, Transaction Publishers, New Brunswick and London, 1986.
13. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διάσταση των απόψεων σε σχέση με την διαφορετική κατανόηση των πόρων από τους θεωρητικούς αυτού

του ρεύματος. Οι McCarthy και Zald αναγνωρίζουν ως πόρους τη νομιμοποίηση, το χρήμα, τις διευκολύνσεις (στο McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1220), ο Tilly αντίστοιχα τη γη, την εργασία, το κεφάλαιο, και τις τεχνικές γνώσεις (στο Tilly C., *όπ. παρ.*, σελ. 69).

14. Για μια πρόσφατη επισκόπηση της θεωρίας κινητοποίησης πόρων βλ. Klendermans B, «New Social Movements and Resource Mobilization Theory» σελ. 17-44, στο Rucht D. (ed.), *Research on Social Movements. The State of the Art in Western Europe and the USA*, Campus Verlag-Westview Press, Frankfurt am Main-Boulder, Colorado, 1991, επίσης στο ίδιο, Mayer M., «Social Movement Research and Social Movement Practice: The U.S. Pattern», σελ. 47-120, Kitschelt H., «Resource Mobilization Theory: A Critique», σελ. 323-347, Zald M.N., «The Continuing Vitality of Resource Mobilization Theory: Response to H. Kitschelt's Critique», σελ. 348-354. Επίσης στο συλλογικό έργο Morris A.D and Mueller C. (eds), *Frontiers in Social Movement Theory*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.

15. McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1218.

16. McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1219.

17. McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1221.

18. Ο όρος «bystander public» έχει προταθεί από τον Ralf Turner, «Determinants of Social Movement Strategies», σελ. 145-164, στο T. Shibutani (ed.), *Human Nature and Collective Behavior: Papers in Honor of Herbert Blumer*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1970.

19. McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1221.

20. Βλ. Bottomore T.B., *Ελίτ και κοινωνία*, Εκδόσεις 70, Αθήνα, (χ.χ).

21. Για μια προσπάθεια αναίρεσης της αντίληψης του Michels αλλά και του Weber για την γραφειοκρατικοποίηση βλ. Zald M.N. and Ash R., «Social Movement Organizations: Growth, Decay, and Change», *Social Forces*, 44, 1966, σελ. 327-341.

22. Βλ. Olson M., *La Logica dell' Azione Collettiva. I Beni Pubblici e la Teoria dei Gruppi*, Milano, Feltrinelli, 1983 (ελληνική έκδοση, Olson M., *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1991, μετφρ. Δ. Γράβαρης).

23. Kitschelt H., «Resource Mobilization Theory: A Critique», στο Rucht D. (ed.), *Research in Social Movements. The State of the Art in Western Europe and the USA*, Frankfurt am Main, Campus Verlag, Boulder, Colorado, Westview Press, 1991, σελ. 323-347.

24. Zald M.N. and McCarthy J.D., *Social Movements in an Organizational Society. Collected Essays*, Transaction Publishers, New Brunswick and London, 2 ed., 1994, σελ. 25-28.

25. Olson M., *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης* (μετφρ. Δ. Γράβαρης, πρόλογος - επιμέλεια Η. Κατσούλης) εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1991, σελ. 8.

26. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 28-29.

27. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 30-35.

28. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 34-35.
29. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 337-341.
30. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 349-358.
31. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 359-360.
32. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 360-362.
33. Για την προβληματική αυτή στο σύνολό της βλέπε McCarthy J.D. and Zald M.N., «The Trend of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization» στο Zald M.N. and McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 337-391.
34. Για την απόπειρα διεύρυνσης των θεωρητικών όρων της κινητοποίησης πόρων βλέπε McAdam D., McCarthy J.D., Zald M.N. (eds), *Comparative Perspectives on Social Movements*, Cambridge Mass, Cambridge University Press, 1996 και ειδικότερα το McAdam D., McCarthy J.D., Zald M.N., «Opportunities, Mobilizing Structures and Framing Processes. Toward a Synthetic, Comparative Perspective on Social Movements», *όπ. παρ.*, σελ. 1-22.

Βιβλιογραφία

- Alberoni F., *Movimento e istituzione. Teoria generale*, Il Mulino, Bologna, 1981.
- Αλεξανδρόπουλος Σ., «Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα; Ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 86, 1995.
- Arato A. and Cohen J., «Social Movements, Civil Society and the Problem of Sovereignty», *Praxis International*, 1985, σελ. 4-5.
- Bottomore, *Ελίτ και κοινωνία*, Εκδόσεις 70, Αθήνα.
- Cohen J., «Rethinking Social Movements», *Berkeley Journal of Sociology*, 28, 1983, σελ. 97-113.
- Cohen J., «Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements», *Social Research*, 52 (4), 1985, σελ. 663-716.
- Curtis R.L. and Zurcher L.A., «Stable Resources of Protest Movements: The Multiorganizational Field», *Social Forces*, 52, 1973, σελ. 53-61.
- Curtis R.L. and Zurcher L.A., «Social Movements», *Social Problems*, 21, 1974, σελ. 356-70.
- Eyerman R., «Social Movements and Social Theory», *Sociology*, 18 (1), 1984, σελ. 71-82.

- Ferree M.M., «The Political Context of Rationality: Rational Choice Theory and Resource Mobilization», στο Morris A.D and Mueller C. (eds), *Frontiers in Social Movement Theory*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.
- Gamson W.A., *The Strategy of Social Protest*, Dorset Press, Home-wood, 1975.
- Gamson W.A., «Understanding the Careers of Challenging Groups», *American Journal of Sociology*, 85, 1980, σελ. 1043-60.
- Gamson W.A., «The Social Psychology of Collective Action», στο Morris A.D. and Mueller C., (eds), *Frontiers in Social Move-ments Theory*, Yale University Press, New Haven and Lon-don, 1992.
- Hirsch E.L., «Sacrifice for the Cause: The Impact of Group Proces-ses on Recruitment and Commitment in Protest Movements», *American Sociological Review*, 55, 1990.
- Jenkins J.C., «Resource mobilization theory and the study of social movements», *Annual Review of Sociology*, 9, 1983, σελ. 527-553.
- Jenkins J.C., Perrow C., «Insurgency of the Powerless», *American Sociological Review*, 1977, 42, σελ. 249-268.
- Kitschelt H., «Resource Mobilization Theory: A Critique», στο Rucht D. (ed.), *Research in Social Movements. The State of the Art in Western Europe and the USA*, Francfurt am Main, Campus Verlag, Boulder, Colorado, Westview Press, 1991, σελ. 323-34.
- Klandermans B., «New Social Movements and Resource Mobilization: The European and American Approach», *International Jour-nal of Mass Emergencies and Disasters*, 4 (2), 1986, σελ. 13-19.
- Kriesberg L. (ed)., *Research in Social Movements, Conflict and Change*, vol. 4, Jai Press, Greenwich and London, 1981.
- Marx G., Wood J., «Strands of Theory and Research in Collective Behavior», *Annual Review of Sociology*, 1, 1975, σελ. 368-428.
- McAdam D., McCarthy J.D., Zald M.N. (eds), *Comparative Perspe-ctives on Social Movements*, Cambridge Mass, Cambridge University Press, 1996.
- McCarthy J., Zald M., *The Trend of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization*, Morristown, General Learning Press, New Jersey, 1973.
- McCarthy J., Zald M., «Resource Mobilization and Social Move-

- ments: A Partial Theory», *American Journal of Sociology*, 82, 1977, σελ. 1212-1241.
- McCarthy J., Zald M., *The Dynamics of Social Movements*, Winthrop, Cambridge, Mass., 1979.
- Meluccci A. (a cura di), *Movimenti di rivolta. Teorie e forme di azione collettiva*, Etas, Milano, 1976.
- Meluccci A. (a cura di), *Sistema politico, partiti e movimenti sociali*, Feltrinelli, Milano, 1976.
- Meluccci A. (a cura di), «Dieci ipotesi per l' analisi dei nuovi movimenti», in *Quaderni Piacenti*, no 65-66, 1978.
- Meluccci A. (a cura di), «The New Social Movements: A Theoretical Approach», *Social Science Information*, 1980.
- Meluccci A. (a cura di), *L' invenzione del presente*, Il Mulino, Bologna, 1982.
- Meluccci A. (a cura di), «An end to Social Movements?», *Social Science Information*, 23 (4/5), 1984.
- Morris A.D. and Mueller C. (eds), *Frontiers in Social Movements Theory*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.
- Oberschall A., *Social Conflict and Social Movements*, Englewood Cliffs, N Jersey, Prentice-Hall, 1973.
- Olson M., *La logica dell' azione collettiva*, Feltrinelli, Milano, 1983 (ελληνική έκδοση, Olson M., *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1991, μετφρ. Δ. Γράβαρης, επιμ. Η. Κατσούλης).
- Pizzorno A., «On the Rationality of Democratic Choice», *Telos*, 63, 1985, σελ. 41-69.
- Pizzorno A., «Identita e interesse», στο Sciolla L. (a cura di), *Identita. Percorsi di analisi in sociologia*, Rosenberg and Sellier, Torino, 1983, σελ. 139-154.
- Rucht D. (ed.), *Research in Social Movements. The State of the Art in Western Europe and the USA*, Frankfurt am Main, Campus Verlag, Boulder, Colorado, Westview Press, 1991.
- Sciolla L. (a cura di), *Identita. Percorsi di analisi in sociologia*, Rosenberg and Sellier, Torino, 1983.
- Smelser N.J., *Theory of Collective Behavior*, Macmillan, New York, 1963.
- Tilly C., *From Mobilization to Revolution*, Addison-Wesley, MA, 1978.
- Touraine A., *The Voice and the Eye*, Cambridge Univ. Press, New York, 1981.

- Touraine A., «An Introduction to the Study of Social Movements», *Social Research*, 52 (4), 1985, σελ. 749-787.
- Touraine A., *Return of the Actor*, University of Minnesota, 1988.
- Turner R.H., «The theme of contemporary social movements», *British Journal of Sociology*, 20, 1969, σελ. 390-405.
- Turner R.H., «Determinants of Social Movement Strategies», σελ. 145-164, στο T. Shibutani (éd.), *Human Nature and Collective Behavior: Papers in Honor of Herbert Blumer*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1970.
- Zald M.N., Ash R., «Social Movement Organizations», *Social Forces*, 44, 1966, σελ. 327-341.
- Zald M.N., «Issues in the Theory of Social Movements», *Current Perspectives in Sociological Theory*, 1, 1980, σελ. 61-72.
- Zald M.N., «Looking Backward to Look Forward: Reflections on the Past and Future of the Resource Mobilization Research Program», στο Morris A.D. and Mueller C. (eds), *Frontiers in Social Movements Theory*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.
- Zald M.N. and McCarthy J.D., *Social Movements in an Organizational Society*, Transaction Publishers, New Brunswick and London, 2 ed., 1994.

